

РЕГУЛЮВАННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МІЖ ПРОДУКТИВНІСТЮ ПРАЦІ ТА ЗАРОБІТНОЮ ПЛАТОЮ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ

Досліджено динаміку взаємодії продуктивності праці і оплати праці в аграрному секторі. Обґрунтовано вирішальне значення підвищення зарплат для забезпечення економічного зростання. Окреслено заходи державного впливу щодо підвищення вартості робочої сили.

Ключові слова: продуктивність праці, оплата праці, гідна праця, фонд оплати праці, доходи сільськогосподарських товаровиробників, регулювання оплати праці.

This paper investigates the dynamics of interaction between labor productivity and remuneration in agriculture. A critical significance of increase in wages for economic growth has been proved. Measures to increase a state influence of labor costs have been outlined.

Key words: productivity, labor remuneration, wages, decent work, labor remuneration fund, income of agricultural producers, labor remuneration management.

Продуктивність праці є однією з найважливіших соціально-економічних категорій, в якій найбільш повно відображається ефективність суспільного виробництва. Тут акумулюється в тісному поєднанні ефективність використання робочої сили, земельних, матеріально-технічних і фінансових ресурсів. Підвищення продуктивності праці належить до вирішальних умов розвитку аграрного виробництва, і на цій основі забезпечення значного поліпшення матеріального добробуту українського народу, здійснення соціальних перетворень на селі. Останнім часом утратився взаємозв'язок між продуктивністю праці та заробітною платою, що негативно впливає на соціально-економічні процеси та розвиток аграрної економіки держави.

Така ситуація значно активізувала наукові дослідження у сфері діалектики взаємозв'язку між продуктивністю праці і розміром заробітку [5; 9; 11; 17; 19; 20; 24]. Здійснюється пошук підходів до вдосконалення управління фондом оплати праці, зокрема на інноваційній основі (О. Гамова [2], В. Гончаров, О. Додонов [3], І. Демчак, Г. Адаменко, В. Петрик, В. Слупський, О. Філоненко [8], І. Пахомова, О. Недощак [13]). Оскільки вищезазначені категорії виступають найважливішими компонентами гідної праці і є основою забезпечення матеріального добробуту сільського населення та економічного зростання, відповідно входять до об'єктів державного моніторингу та регулювання.

Мета даної статті – дослідити динаміку взаємодії продуктивності праці і оплати праці в аграрному секторі економіки, перспективи і чинники їх підвищення, окреслити заходи державного впливу щодо підвищення вартості робочої сили.

У контексті концептуальних основ щодо вирішення проблеми підвищення життєвого рівня населення слід виділити два рамкових документа державного

значення – Концепцію реформи організації оплати праці в Україні 1991 р. і Концепцію подальшого реформування оплати праці в Україні 2000 р. І в тій, і в іншій концепції чітко визначається взаємозв'язок між продуктивністю праці і заробітною платою на всіх рівнях національної економіки. У Концепції від 1991 р. наголошується, що "...при розрахунку мінімальної заробітної плати необхідно враховувати рівень продуктивності праці...; продуктивність праці є економічним методом регулювання її оплати...; у Генеральній угоді необхідно в рамках тарифного регулювання витримувати співвідношення середньої заробітної плати по галузях з урахуванням зміни продуктивності..." [6, с. 12, 15, 16]. У Концепції від 2000 р. визначено, що "Головною причиною низької заробітної плати є ... низький рівень продуктивності праці внаслідок неефективного нормування...", а одним з основних завдань в Україні у сфері реформування оплати праці на сучасному етапі є підвищення продуктивності праці на всіх рівнях національної економіки [7, с. 93, 94, 96–97].

У рамках реалізації Концепції упродовж 2001 – 2013 рр. було розроблено багато науково-дослідних тем, націлених на розв'язання завдань першочергового значення. Однак попри ґрунтовні наукові доробки, відкритими лишається низка дискусійних питань, зокрема визначення характеру взаємозв'язку продуктивності праці та розміру заробітку, частки витрат на оплату праці в загальних витратах, якості структури трудових доходів населення.

Аграрна економіка в Україні поступово, проте невпинно, зазнає змін. Насамперед, це має відношення до галузі сільського господарства. Вона хоча і залишається важливим сектором успішного виробництва, проте, як і в багатьох інших європейських країнах, її роль поступово зменшується. Це чітко простежується коли, наприклад, звернути увагу на такі показники, як питома вага сільського господарства у валовому внутрішньому продукті (ВВП) та в загальній чисельності зайнятих в Україні [19].

Частка сільського господарства у ВВП знизилася з 19,0 % у 2000 р. (13,1 % у 2002 р.) до 7,9 % у 2012 р. [22, с. 24–26]. Це є ознакою відставання сільського господарства від інших галузей суспільного сектора за темпами свого зростання. Питома вага найманих працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, скоротилася за період дослідження майже у 4 рази і в 2012 р. становила 6,2 % [14, с. 28], що свідчить про відтік трудових ресурсів із галузі сільського господарства в інші сфери діяльності.

На рис. 1 представлено динаміку індексів продуктивності праці та середньомісячної номінальної заробітної плати в галузі сільського господарства України за 1995 – 2012 рр., значення яких отримано ланцюговим способом на основі статистичних даних [18]. Продуктивність праці представлена рівнем продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах на одного зайнятого в сільськогосподарському виробництві, у постійних цінах 2010 р.

Упродовж 1995 – 2000 рр. середньорічні темпи зростання заробітної плати в галузі сільського господарства істотно випереджали темпи росту продуктивності праці. Після 2000 р. винагорода й продуктивність змінюються в одному напрямі й адекватними темпами. Перманентність темпів зростання продуктивності праці дещо частково можна пояснити досить високою залежністю результатів діяльності суб'єктів господарювання від природних факторів.

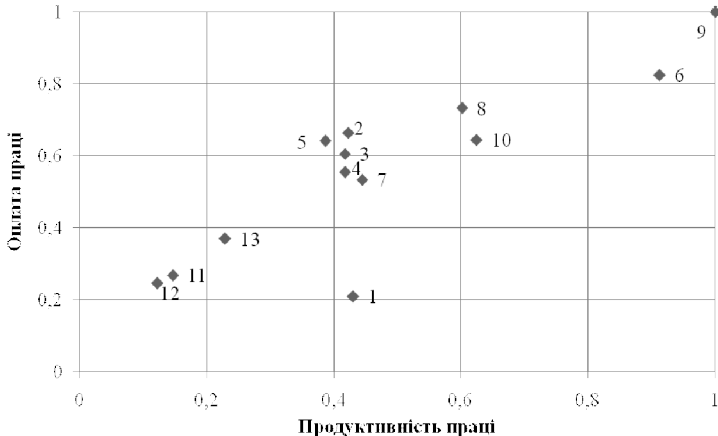
Рис. 1. Динаміка темпів зростання продуктивності праці та заробітної плати в галузі сільського господарства України

Більш глибокий аналіз продуктивності праці за видами економічної діяльності, результати якого представлені в праці Л. Ткаченко, дає підстави стверджувати, що не низька продуктивність у ряді галузей національної економіки обумовлює низьку оплату праці найманих працівників, а навпаки, низька заробітна плата (як база нарахувань соціальних внесків роботодавців та формування оплати праці найманих працівників) обумовлює низьку продуктивність, оскільки обмежує обсяги створюваної доданої вартості [20]. Так, у сільському, лісовому, рибному господарстві, мисливстві лише 20,4 % валової доданої вартості становить оплата праці. І саме через низьку зарплату (на 30 % нижче середньої по економіці), цей вид діяльності має порівняно низький рівень продуктивності праці – на 45 % нижче від середнього по економіці.

Н. Ковтун та А. Ігнатюк довели наявність невідповідного тісного кореляційного зв'язку (коефіцієнт кореляції Спірмена – 0,725 при рівні істотності 0,005) між рівнями оплати праці та продуктивністю праці за рейтингами видів економічної діяльності протягом 2001 – 2009 рр. (рис. 2) [5]. За формою та напрямом зв'язок лінійний і прямий. Окрему позицію займає сільське господарство, що додатково засвідчує про невідповідність оплати праці фактичній продуктивності.

Зміна структури загальних доходів сільських домогосподарств, зокрема питомої ваги в них трудових доходів є лакмусовим індикатором формування та розвитку ринкових відносин на селі. Незважаючи на те, що питома вага трудових доходів у структурі загальних постійно збільшується (1999 р. – 27,7 %, 2011 р. – 41,8 %) [4], об'єктивно вона до сьогодні залишається на дуже низькому рівні. Безперечно, важливим аспектом у цьому контексті є необхідність значного підвищення оплати праці в сільській місцевості. Будучи найнижчим рівнем оплати праці в цій галузі економіки впродовж всіх років незалежності, створився певний дисбаланс розвитку трудових відносин, що спонукає молодих і працездатних осіб

мігрувати в пошуках високооплачуваної роботи в міста України. Так, питома вага молоді в загальній обліковій кількості штатних працівників галузі сільського господарства займає серед видів економічної діяльності найнижче значення – 24,5 % (середнє значення показника по економіці – 32,0 %) [14, с. 67].

1 – сільське господарство, мисливство, лісове господарство; 2 – добувна промисловість; 3 – переробна промисловість; 4 – виробництво і розподілення електроенергії, газу та води; 5 – будівництво; 6 – торгівля; ремонт автомобілів, ін.; 7 – діяльність готелів та ресторанів; 8 – діяльність транспорту та зв'язку; 9 – фінансова діяльність; 10 – операції з нерухомим майном, оренда, ін.; 11 – освіта; 12 – охорона здоров'я та надання соціальної допомоги; 13 – надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту.

Рис. 2. Оцінка видів економічної діяльності за рівнем оплати праці залежно від її продуктивності [5]

Головною складовою трудових доходів, а отже і матеріального добробуту працюючого населення є заробітна плата. У сільській місцевості питома вага оплати праці у структурі трудових доходів домогосподарств дорівнювала 65,3 % у 2006 р. проти 60,2 % у 1999 р. (2006 р. близько 85,2 % трудових доходів домогосподарств України формувалися за рахунок оплати праці) [10, с. 225].

Оцінюючи характер змін доходів сільського населення, необхідно відзначити, що за 2000 – 2012 рр. сукупні ресурси сільських домогосподарств істотно зросли (у 3,3 рази). Але збільшення сукупних доходів сільського населення не тільки не призвело до скорочення різниці за доходами, а навпаки, засвідчило її зростання з 4,0 до 4,2 рази (співвідношення сукупних витрат 20 % найбільш та 20 % найменш забезпеченого сільського населення) [24]. Показник рівня бідності (за національним критерієм) за період 2000 – 2010 рр. зріс на 9,7 % і в 2010 р. склав 38,4 %.

Таким чином, поглиблення розшарування сільського населення за витратами, а також стрімке зростання рівня сільської бідності вказує на недостатню ефективність заходів, що нині застосовуються в реалізації політики доходів населення сільських територій та стимулювання до високопродуктивної праці.

Фахівцями МОП визначені найбільш істотні чинники, які стримують зростання продуктивності й заробітної плати у країнах СНД взагалі і в Україні зокрема, а саме: економія на фонді оплати праці, підвищення кваліфікації і професійної підготовки працівників із перевагою використовувати дешеву робочу силу; недосконала техніка і технологія [16, с. 158–159; 21, с. 5].

Зупинимося детальніше на вказаних чинниках відносно їх дії в сільсько-му господарстві. В якості об'єкта дослідження нами обрано сукупність сільськогосподарських підприємств Харківської області. Через неможливість визначення продуктивності праці за валовою продукцією, оскільки показник валової продукції не включено до переліку основних економічних показників роботи сільськогосподарських підприємств у формі № 50-сг [15] згідно з Наказом Держстату України, розрахунок здійснювався за товарною продукцією.

Результати групування сільськогосподарських підприємств за рівнем продуктивності праці наведено в табл.

Таблиця

Результативність господарювання сільськогосподарських підприємств Харківської області залежно від рівня продуктивності праці (2012 р.)

Показники	Групи підприємств за рівнем продуктивності праці, тис. грн									У середньому по виборці
	до 100	101-200	201-300	301-400	401-500	501-600	601-700	701-1000	більше 1000	
Кількість господарств у групі	43	125	100	67	47	40	27	34	42	525
Продуктивність праці, тис. грн.	66,5	147,9	249,2	344,0	459,6	548,3	631,5	795,4	1556	281,8
Середньомісячна оплата праці, грн	1177	1709	1551	1689	1812	1769	2296	1968	2381	1639
Питома вага в структурі виробничих витрат, %: – оплати праці	8,7	12,8	9,0	6,9	6,2	5,6	5,8	4,7	3,5	8,1
– амортизаційних відрахувань, %	4,2	5,0	6,4	5,6	5,6	6,7	6,3	5,5	8,7	5,8
Витрати на мінеральні добрива в розрахунку на 100 га ріллі, тис. грн.	42,9	40,8	61,5	58,4	79,0	82,8	80,1	84,9	75,0	64,1
Рівень рентабельності (збитковості), %	- 2,1	10,9	14,8	24,3	20,4	29,1	25,4	31,4	59,9	21,3
Маса прибутку (збитку) на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	-6,4	51,5	84,6	109,2	103,9	170,1	119,1	243,8	460,2	112,0

Очевидною є наявність зв'язку у виділених групах підприємств між рівнем продуктивності праці та оплати праці, щоправда, варіація першого показника між групами сягає декількох десятків разів (23 рази), тоді як варіація в оплаті праці – лише двократна.

Ще більш тісним виявляється зв'язок між рівнем продуктивності праці і результативними показниками ефективності діяльності суб'єктів господарювання – рівнем рентабельності та масою прибутку в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь. Група підприємств з найнижчим показником виробітку мала рівень збитковості у розмірі -2,1%, тоді як з найвищим – рівень рентабельності в 59,9 %.

Опосередковано про вплив технологічного чинника на результативність господарювання вказують дані про величину витрат мінеральних добрив в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь і питомої ваги у структурі виробничих витрат за елементами амортизаційних відрахувань, де простежується чітка тенденція до збільшення залежно від груп підприємств за рівнем продуктивності праці.

З усього масиву досліджених нами підприємств найбільшого значення питомої ваги витрат на оплату праці у структурі виробничих витрат мали групи підприємств з порівняно низькою продуктивністю праці. У міру зростання продуктивності праці питома вага вказаних витрат за групами підприємств знижувалася.

З одного боку, таку залежність можна пояснити удосконаленням технологічної складової ведення бізнесу, що супроводжується підвищенням механізації та автоматизації процесів з одночасним вивільненням надлишкової робочої сили, а з іншого – дотриманням керівництвом переважної більшості підприємств принципів реалізації політики порівняно дешевої робочої сили. Низька вартість робочої сили в цілому по аграрному сектору за умов перевищення її пропозиції над попитом не спонукає роботодавців вдаватися до перегляду мотиваційної складової в напрямку відповідності рівня заробітної плати рівню продуктивності, а переважно розглядати це як додаткове джерело максимізації прибутку через скорочення витрат на оплату праці.

Зауважимо, що Галузевою угодою між Міністерством аграрної політики та продовольства України, галузевими об'єднаннями підприємств та Профспілкою працівників агропромислового комплексу України на 2011 – 2013 роки [1] встановлено, що частка фонду оплати праці (без нарахувань) у валових операційних витратах госпрозрахункових підприємств усіх форм власності не може бути меншою за 30 %.

Постає питання, чи реально дотриматися вказаних параметрів, коли через сукупність об'єктивних і суб'єктивних причини питома вага фонду оплати праці у валових витратах підприємств України не підвищується і залишається на рівні 12 – 14 %? Адже зрозуміло, що номінальне зростання заробітної плати є альтернативою збільшення прибутковості як першочергового інтересу власників агробізнесу.

Колективом авторів (І. Демчак, Г. Адаменко, В. Петрик, В. Слупський, О. Філоненко) Українського науково-дослідного інституту продуктивності агропромислового комплексу Міністерства аграрної політики України було виявлено, що за умов дотримання вимог чинного законодавства та норм Галузевої угоди підприємствами сільського господарства (підвищення рівня заробітної плати), питома вага оплати праці у структурі собівартості деяких видів продукції перевищила б 20 % і дещо наблизилася до встановленого Галузевою угодою рівня (не менше 30 %), при цьому собівартість продукції в основному зросла б на 3 – 6 % [8].

Оскільки джерелом коштів на оплату праці є дохід підприємства, то важливого значення набуває політика держави щодо забезпечення певного рівня дохідності суб'єктів агробізнесу. Це є важливим і з огляду на багатофункціональну роль сільського господарства як продуцента ряду суспільних благ, зокрема продовольчої безпеки держави.

Оцінюючи рівень дохідності сільськогосподарських товаровиробників через показник ефективності поточної діяльності, а саме рівень рентабельності виробництва продукції сільського господарства, зауважимо, що з 2007 р. по 2012 р. він мав чітку тенденцію до збільшення з 15,6 до 20,5 %. Це засвідчує наявність реального джерела для збільшення фонду оплати праці. Та наявність такої можливості ще не означає її використання в цьому напрямі.

Збільшення дохідності суб'єктів господарювання в аграрному секторі підвищило їх інвестиційні настрої. Акцент розміщення інвестицій змістився в технологічну площину, а не підвищення якості робочої сили. Якщо протягом 2000 – 2006 рр. у сільському господарстві в середньому на рік було введено в дію основних засобів на суму 4,4 млрд грн, то протягом 2007 – 2010 рр. – 8,1 млрд грн [12]. Так, лише перехід на прогресивні маловитратні технології, зокрема застосування системи нульового обробітку ґрунту, забезпечує зниження витрат паливно-мастильних матеріалів в 3,4 рази, трудових витрат – в 1,4, добрив – в 1,5 рази.

Натомість перевищення пропозиції робочої сили над попитом на ринку праці в аграрному секторі призводить до формування рівноважної ціни робочої сили на порівняно з економікою низькому рівні. Це є додатковим чинником, що знижує бажання керівників сільськогосподарських підприємств до вдосконалення мотиваційного механізму.

Нині заробітна плата на селі є не тільки показником, який зумовнює реальний рівень життя селян, а й безпосередньо впливає на кадрову політику, демографічну ситуацію, визначає перспективи розвитку сільських територій тощо. Вона займає особливе місце в механізмі господарювання та є однією з найвагоміших соціально-економічних категорій, якою визначається рівень і якість суспільного розвитку.

Утрата державного регулювання оплати праці призвела в аграрному секторі економіки до реалізації політики дешевої робочої сили. Це ставить вимоги щодо підняття оплати праці на якісно новий рівень, що має означати перехід до забезпечення умов гідної праці, відновлення відтворювальної та стимулюючої функції заробітної плати.

Вирішення проблеми зростання заробітної плати в аграрному секторі економіки за сучасних умов можливе лише на основі комплексного підходу, суть якого заключається в такому:

– на рівні підприємства забезпечення: 1) збільшення фонду оплати праці на основі раціоналізації структури витрат за рахунок зменшення: інших матеріальних витрат, що включені у собівартість продукції; та інших операційних витрат, що включені у прибуток від операційної діяльності підприємства; 2) максимальної мобілізації всіх наявних ресурсів для підвищення рівня ефективності виробництва (як за рахунок організаційно-економічного, так і за рахунок техніко-технологічного вдосконалення виробництва);

– на національному рівні вдосконалення системи захисту прав найманих працівників, вживаючи заходи щодо “наближення” виробництва до сучасних наукових розробок та, у разі дійсного підвищення ефективності виробництва, створення умов для подальшого його розвитку (у т.ч. за рахунок додаткового інвестування та надання, у разі необхідності, пільг для розвитку галузей сільського господарства).

Основними перспективними заходами державного регулювання щодо підвищення заробітної плати в сільському господарстві є: вдосконалення системи професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників відповідно до потреб економіки; посилення державної підтримки та соціального захисту осіб, які його потребують і не здатні на рівних конкурувати на ринку праці; активізація процесу створення нових робочих місць; підвищення якості робочої сили; зниження дисбалансу між попитом та пропозицією робочої сили за рахунок підвищення ефективності інвестиційної політики; сприяння розробці та реалізації інвестиційних проєктів, що забезпечують розширення сфери прикладання праці у сільських районах із критичним рівнем зайнятості населення тощо.

Література:

1. Галузева угода між Міністерством аграрної політики та продовольства України, галузевими об'єднаннями підприємств та Профспілкою працівників агропромислового комплексу України на 2011 – 2013 роки (зареєстровано Міністерством праці та соціальної політики України від 9 лютого 2011 р. № 11) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minagro.gov.ua>.
2. *Гамова О. В.* Проблеми формування теоретичного підґрунтя управління фондом заробітної плати на підприємстві / О. В. Гамова // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 3 (81). – С. 50–55.
3. *Гончаров В. М.* Оплата праці у виробничій сфері: проблеми та методологія збільшення заробітної плати в умовах ресурсозбереження : [монографія] / В. М. Гончаров, О. В. Додонов. – Донецьк : ТОВ “АЛЬМАТЕО”, 2006. – 246 с.
4. Доходи та витрати населення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. *Ковтун Н. В.* Оцінка потенціалу та моделювання розвитку економіки України за видами діяльності. Частина 2. Моделювання розвитку національної економіки на сучасному етапі на основі позиціонування видів економічної діяльності / Н. В. Ковтун, А. І. Ігнатюк // Статистика України. – 2012. – № 1 (56). – С. 28 – 34.
6. Концепція реформи організації оплати праці в Україні // Праця і зарплата [спец. вип.]. – 1991. – № 24. – С. 9–16.
7. Концепція дальшого реформування оплати праці в Україні // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 52. – Ст. 2256, 2257. – С. 92–100.
8. Методичні рекомендації щодо підвищення вартості робочої сили в сільському господарстві та подолання міжгалузевої і міжрегіональної диференціації в оплаті праці / [І. М. Демчак, Г. М. Адаменко, В. В. Петрик та ін.]. – К. : НДІ “Укראгропромпродуктивність”, 2010. – 32 с.
9. *Могілат І.* Продуктивність праці, продуктивність капіталу та сукупна факторна продуктивність: динаміка і фактори впливу на них / І. Могілат, Н. Горшкова, С. Кожем'якіна // Економіка України. – 2009. – № 8. – С. 4–16.

10. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. – К. : ІДСД НАН України, 2007. – 468 с.
11. *Наумко Ю. С.* Заробітна плата – найвпливовіший засіб мотиваційного впливу (на прикладі сільськогосподарських підприємств Сумської області) / Ю. С. Наумко // *Ефективна економіка*. – 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.nbu.gov.ua/e-journals/EfEk/index.html>.
12. Основні засоби України за 2000 – 2010 роки. Статистичний збірник. Держкомстат України. – К., 2012. – 293 с.
13. *Пахомова І. Г.* Шляхи підвищення частки заробітної плати в собівартості продукції / І. Г. Пахомова, О. Л. Недощак // *Ефективна економіка*. – 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.nbu.gov.ua/e-journals/EfEk/index.html>.
14. Праця України у 2012 році. Статистичний збірник / Державна служба статистики України. – К., 2013. – 322 с.
15. Про затвердження Інструкції щодо заповнення форми державно-го статистичного спостереження № 50-сг “Основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств” : Наказ Державного комітету статистики України від 06.11.2007 р. № 403 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.
16. Ринки праці у перехідний період: урівноваження гнучкості та захищеності в Центральній та Східній Європі / С. Казес, А. Нешпорова. – Женева : Міжнародне бюро праці, 2003. – 179 с.
17. *Ромусік Я. В.* Динаміка продуктивності праці економіки України у контексті диспропорційності міжнародних порівнянь / Я. В. Ромусік // *Ефективна економіка* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=569>.
18. Сільське господарство: Зведені показники 2000-2012 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
19. *Транченко Л. В.* Формування та регулювання ринку праці на селі: теорія, методологія, практика : [монографія] / Л. В. Транченко. – Умань : Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2012. – 586 с.
20. *Ткаченко Л. Г.* Продуктивність та оплата праці: діалектика взаємодії / Л. Г. Ткаченко // *Демографія та соціальна економіка*. – 2013. – № 1(19). – С. 132–139.
21. Україна. Огляд політики зайнятості / пер. з англ. ; за ред. В. Кострини. – Будапешт : Міжнародне бюро праці, 1998. – 135 с.
22. Україна у цифрах у 2012 році. Статистичний збірник. – Державна служба статистики України. – К., 2013. – 249 с.
23. *Шубала І. В.* Аналіз макроекономічних чинників забезпечення ефективної зайнятості населення / І. В. Шубала // *Статистика України*. – 2012. – № 1 (56). – С. 34–40.
24. *Хлівна І. В.* Підвищення продуктивності праці та рівня доходів у сільських жителів / І. В. Хлівна // *Ефективна економіка*. – 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.nbu.gov.ua>.